
Boekbesprekingen

Kerk- en theologiegeschiedenis

Laura Sangha, Jonathan Willis (red.),
Understanding Early Modern Primary
Sources London: (Routledge, 2016), 296 p.,
£ 85.00 (ISBN 9781138823631).

Deze handleiding voor de bestudering van het bronnenmateriaal van de vroegmoderne periode bevat na de inleiding zeven hoofdstukken over verschillende soorten bronnen: overheidsarchieven, juridische bronnen, kerkelijke bronnen, drukwerk, literaire bronnen, persoonlijke documenten zoals brieven en dagboeken en materiële bronnen. Daarna volgen nog eens zeven hoofdstukken over verschillende aspecten van de vroegmoderne geschiedenis: gender, godsdienst, politiek, volkscultuur, economie, oorlogsvoering, wetenschap en ten slotte de koloniale geschiedenis onder de titel 'The Wider World'.

De titel van het laatste hoofdstuk ver-raadt dat het boek focust op de geschiedenis van Engeland. Dat is jammer, niet alleen voor buitenlandse lezers, maar ook voor de geschiedenisstudenten in Engeland. De bestudering van Renaissance en Reformatie kan immers niet zonder een breder zicht op het continent.

De redacteurs, Sangha, als historica verbonden aan de universiteit van Exeter, en Willis, universitair docent aan de universiteit van Birmingham, leggen in de inleiding terecht de vinger bij de term 'vroegmodern', die niet waarde-vrij is. Zij verwerpen de suggestie dat er sprake is van een reis door de geschiedenis waarvan de moderniteit het doel is.

De eerste zeven hoofdstukken bevatten vooral informatie over beschikbare bronnen gelardeerd met een enkele algemene opmer-

king. Studenten hebben wellicht toch iets meer behoefte aan een antwoord op de vraag hoe je met de beschikbare bronnen om moet gaan. Het hoofdstuk over de materiële bronnen bevat wel een handige checklist voor de analyse van deze bronnen, met vragen zoals: Uit welk materiaal bestaat het voorwerp en wat valt er te zeggen over het mogelijke gebruik aan de hand van de slijtage (138-139).

Er is wel sprake van de nodige herhaling. De database *Early English Books Online* komt bijvoorbeeld wel tien keer langs. De website van *Post Reformation Digital Library* ontbreekt echter. De lezer zou overigens meer geholpen zijn bij aanwijzingen hoe met dergelijke databases om te gaan, dan met het herhaaldelijk noemen ervan. Alleen Ian Green gaat er wat dieper op in in zijn hoofdstuk over het drukwerk (89).

Het hoofdstuk over religie en religieuze verandering van Alec Ryrie, kerkhistoricus in Durham, is voor kerkhistorici het interessantst. Hij benadrukt dat de confessies en andere belijdende teksten belangrijke informatie bevatten over het geloofsleven al gaat het natuurlijk altijd wel om een ideaalplaatje en blijft de vraag onbeantwoord hoe deze teksten zich verhouden tot het daadwerkelijke geleefde en beleefde geloof van de gewone kerkgangers. De vraag wat gewone mensen in de vroegmoderne tijd precies geloofden is aan de hand van de beschikbare bronnen nauwelijks te beantwoorden (170).

Hetzelfde geldt voor de voorgeschreven liturgieën, de liederen en de preken. Bij dat laatste genre blijft het altijd de vraag of de gedrukte preken ook daadwerkelijk zo gehouden zijn. Soms is dat in verband met de lengte van de preek onmogelijk. Enige voor-zichtigheid is wel geboden, want een gedetailleerde structuur en veel citeren uit de

antieke Oudheid betekenen niet per definitie dat een preek niet op deze wijze gehouden is. De structuur was bedoeld om het memoreren en het maken van aantekeningen door de luisteraars te vergemakkelijken en vroegmoderne gemeentelieden hechtten belang aan de geleerdheid bij hun predikers zelfs als ze niet konden verstaan wat er gezegd werd (173).

Deze bundel is vooral interessant voor studenten of promovendi die werken met een specifieke soort bronnen, zoals egodocumenten, brieven of artefacten. Als algemene inleiding stelt het boek enigszins teleur.

H. van den Belt

Grantley McDonald, *Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate* (Cambridge: University Press, 2016), xvii + 384 p., £ 75.99 (ISBN 9781107125360).

Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate is een bewerkte versie van McDonalds in 2012 verschenen dissertatie *Raising the Ghost of Arius: Erasmus, the Johannine Comma and Religious Difference in Early Modern Europe* (Universiteit Leiden). Zoals de verandering in de titel reeds aangeeft, is de focus van het boek verschoven naar de bijbelkritiek in de vroegmoderne tijd. Als gevolg hiervan is een groot deel van het oorspronkelijke eerste hoofdstuk over de tekstkritische aspecten van het *Comma Johanneum* (CJ) vóór Erasmus ondergebracht en beknopt samengevat in een algemeen inleidend hoofdstuk met de wat ongelukkige titel 'Introduction: The birth of the Trinity'. (Het CJ betreft de toevoeging van een trinitarische frase in 1 Johannes 5:7-8.) Wie wil beschikken over het overvloedige bronnenmateriaal uit zowel de handschriften als de (vroeg) kerkvaders moet zich wenden

tot de oorspronkelijke dissertatie. Vanuit de verschoven focus van de studie en de samenhang van alle onderdelen is deze keuze te verantwoorden, maar het boek is daardoor wel minder bruikbaar als 'definitieve' studie over het CJ.

Na de inleiding wordt de lezer in hoofdstuk 1 meegenomen in een intrigerend betoog over de wijze waarop het CJ uiteindelijk in de derde editie van Erasmus (1522) verscheen en de heftige discussies die er in zijn tijd over werden gevoerd. McDonalds bespreking leidt tot de volgende conclusies: 1) er is géén bewijs voor de belofte dat Erasmus het CJ zal invoegen wanneer het in een Grieks handschrift gevonden wordt, 2) het Griekse handschrift Montfortianus, op basis waarvan Erasmus het CJ toevoegde, kan niet met het oog daarop geproduceerd zijn, maar bestond reeds vóór zijn eerste editie, 3) Erasmus heeft het CJ toegevoegd om zijn tegenstanders die hem betichtten van arianisme de wind uit de zeilen te nemen, 4) er kan geen twijfel over bestaan dat Erasmus het CJ als latere toevoeging aan de tekst bleef beschouwen en 5) Erasmus heeft uiteindelijk het CJ in twee gestalten in zijn edities gepubliceerd. McDonald laat hiermee overtuigend zien dat het CJ in de *Textus Receptus* een dubieus begin kent en niet gelezen en gebruikt kan worden zonder kennis te nemen van Erasmus' aantekeningen daarbij. McDonald heeft daarom een grote dienst bewezen door een vertaling te bieden (in de appendix) van Erasmus' *Annotationes* bij het CJ in de editie van 1535 (inclusief verschillen met eerdere edities).

In de eeuwen daarna heeft een bijkans nimmer eindigende strijd plaatsgevonden rond de authenticiteit van het CJ. In hoofdstuk 2 beschrijft McDonald de aan- of afwezigheid van het CJ in zestiende-eeuwse bijbels na Erasmus. Daarnaast beschrijft hij beknopt de reacties vanuit lutherse en zwingliaanse hoek. In hoofdstuk 3 komt dezelfde periode aan bod, maar dan vanuit het per-

spectief van het trinitarische debat. Bekende theologen als Servet, Melanchthon en Calvijn passeren de revue, maar ook rooms-katholieken, anabaptisten en theologen uit Oost-Europa en de oosters-orthodoxe kerken. Interessant is de rehabilitatie van het *CJ* in de herziening van de *Loci Communes* (1535) van Melanchthon. Zijn reactie op de denkbeelden van Servet leidde tot een hogere waardering van het *CJ* onder protestantse theologen in de periode daarna. Dit terwijl Luther nog bewust het *CJ* niet had opgenomen in zijn vertaling en ook buiten beschouwing had gelaten tijdens zijn colleges over 1 Johannes (1527).

In hoofdstuk 4 beschrijft McDonald zeer uitgebreid de periode vanaf de Dertigjarige Oorlog (1618–1648) tot en met de Verlichting om in hoofdstuk 5 af te sluiten met een beknopte beschrijving van de ‘long nineteenth century’; de periode waarin het primaat van de *Textus Receptus* ten einde kwam. In beide hoofdstukken, die samen meer dan de helft van het boek beslaan, weet McDonald op intrigerende wijze de belangwekkende details te verpakken in een omvattend plaatje van deze periodes. Ondanks de primaire focus op het *CJ* is in dezen de titel *Biblical Criticism in Early Modern Europe* geheel op zijn plaats.

Al met al blinkt McDonald in dit boek uit door een scherp oog voor detail en door een betere inbedding van eerdere behandelingen van het onderwerp in de historische context. De conclusies zijn daardoor nauwkeuriger en maken het boek voorlopig de ‘definitieve’ studie over het *CJ* in de vroegmoderne tijd. McDonald heeft bovendien overtuigend laten zien dat het mogelijk is om aan de hand van een *case study* een belangwekkende beschrijving te geven van een eeuwenlange discussie over het omvattende thema van de Drie-eenheid.

Charles Raith II, *After Merit: John Calvin's Theology of Works and Rewards* [Refo500 Academic Studies, 34] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), 190 p., € 80,00 (ISBN 9783525552483).

In *After Merit* onderwerpt Charles Raith II Calvijns visie op werk en beloning aan een grondige analyse. Hij doet dat tegen de achtergrond van de middeleeuwse opvattingen over verdiensten en de polemieken waaraan Calvijn zelf gedurende zijn leven actief heeft deelgenomen. De auteur is verbonden aan het ‘Paradosis Center for Theology and Scripture’ aan de John Brown University in Siloam Springs (Arkansas, VS). Eerder publiceerde hij *Aquinas and Calvin on Romans: God's Justification and Our Participation* (Oxford, 2014).

Centraal staat de vraag hoe de inspanning van een mens zich verhoudt tot Gods handelen bij de toe-eigening van Gods reddende genade. Kan er sprake zijn van verdienste? En wanneer er ruimte is voor verdienste, hoe weet een mens dan ooit of hij van zijn kant voldoende gedaan heeft? De thematiek die hier aan de orde wordt gesteld, heeft dus ook alles te maken met de vragen die gerelateerd zijn aan de zekerheid van het geloof. Het is de overtuiging van de auteur, ‘that Calvin's theology is best read as a soteriologically driven enterprise, with his view of salvation being shaped by his polemics against his “opponents” merit-based view of salvation’ (22). Om Calvijns tegenstanders goed in beeld te krijgen worden in het eerste hoofdstuk uitvoerig de verschillende theologische posities ten aanzien van de leer aangaande de verdiensten aan de orde gesteld. Achtereenvolgens worden de genuanceerde inzichten van Thomas van Aquino, Johannes Duns Scotus, Willem van Ockham en Gabriel Biel voor het voetlicht gebracht.

In het tweede hoofdstuk komen Calvijns tegenstanders in beeld. Het is Raith er vooral om te doen om in kaart te brengen hoe Cal-

vijn tegen zijn opponenten aankeek en hoe hij hun theologische posities heeft getaxeerd. De tekst die als motto voor dit hoofdstuk is gekozen, maakt direct duidelijk wat er op het spel staat: 'de mens kan niet het minste of geringste toegekend worden waarop hij zich zou kunnen beroemen, of God wordt daarvoor van Zijn eer beroofd' (*Institutie* 2.2.1). Verdienste heeft altijd te maken met autonoom menselijk handelen, dat hoe dan ook afbreuk doet aan Gods genade. In dit verband is Lukas 17:10 voor Calvijn een belangrijke tekst: 'Zo moet ook u, wanneer u gedaan hebt al wat u opgedragen is, zeggen: Wij zijn onnutte dienaren, want wij hebben slechts gedaan wat wij moesten doen.' De auteur concludeert: 'Against including meritorious works in accounting for one's just standing before God, Calvin develops his doctrine of justification, the role of faith, and the totality of forgiveness' (88).

In de volgende hoofdstukken worden Calvijns gedachten over goede werken en verdienste nader geanalyseerd. Deze analyse is vooral gebaseerd op de *Institutie*, de commentaar op de brief aan de Romeinen en de discussie die Calvijn gevoerd heeft met Pighius in zijn *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae adversus calumnias Alberti Pighii Campensis* (1543). In de discussie met Pighius gaat het echter niet zozeer over de problematiek van verdienste, maar vooral over de mate waarin de wil is aangetast door de zonde. Bij zijn tegenstanders bespeurt Calvijn voortdurend een vorm van synergisme in de relatie tussen God en mens. Elke bijdrage van de kant van de mens aan zijn redding – hoe gering ook – ondermijnt de zekerheid van de verlossing.

Aan het einde van de bespreking van deze waardevolle studie, veroorloof ik me toch een opmerking over de verhouding tussen prijs en kwaliteit. Wanneer de hoge prijs van dit boek afgezet wordt tegen het aantal pagina's, zou verwacht mogen worden dat de

correctie meer aandacht had gekregen en verbaast het dat een groot deel van de hoofdstuktekst op pagina 23 op de volgende pagina letterlijk in een uitvoerige voetnoot terugkeert. Deze opmerking komt niet in mindering op mijn waardering voor de wijze waarop de auteur erin geslaagd is Calvijns geschriften te analyseren en interpreteren in de context van de toenmalige theologische debatten.

W.H.Th. Moehn

Irene Dingel e.a. (red.), *Der Antinomistische Streit (1556–1571)* [Controversia et Confessio. Theologische Kontroversen 1548–1577/80, 4] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), x + 590 p., € 130,00 (ISBN 9783525560310).

In de afdeling Boekbesprekingen van *Theologia Reformata* zijn de vier reeds eerder verschenen delen in de belangwekkende serie 'Controversia et Confessio' niet besproken. De periode waarin de geschriften die in C&C worden uitgegeven gepubliceerd zijn, wordt afgebakend door het Augsburgse Interim van 1548 en de uitgave van de *Formula Concordiae* (1577) en het Concordienboek (1580). Deze periode laat zich typeren als de vroegmoderne 'Streit- bzw. Kontroverskultur'. Het grote project dat onder leiding van Irene Dingel uitgevoerd wordt in opdracht van de Akademie der Wissenschaften und der Literatur te Mainz, beoogt zichtbaar te maken hoe de theologische debatten en geschillen gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw ervoor gezorgd hebben dat de reformatische leer nauwkeuriger verwoord en aandacht is. Centraal staat 'die Frage, in welcher Ausrichtung man die Tradition der Wittenberger Reformation, das Wittenberger reformatische Erbe, bewahren und fortsetzen wollte: entweder im Sinne einer ausschließlich von Martin Luther her definierten

theologischen Lehre oder aber im Sinne einer Luther und Melanchthon integrierenden Theologie oder schließlich in überwiegender Betonung der von Melanchthon ausgehenden Impulse, die den Weg dazu ebneten, sich in Lehre und Leben der Kirche gegebenenfalls auf konfessionell europäische Kontexte einzulassen und sich damit dem Calvinismus zu öffnen' (Dingel, 'Historische Einleitung', Band 1: *Der Interimistische Streit* (1548), 10; <http://diglib.hab.de/edoc/ed000234/download/cc1.pdf>, geraadpleegd op 14 maart 2018).

Het is typerend voor de zestiende eeuw dat de discussies en debatten niet langer uitsluitend gevoerd worden binnen de muren van de universiteiten, maar ook in de toenmalige samenleving. Er is sprake van een popularisering van de academische *disputatio*, waarbij ook gebruikgemaakt wordt van de volkstaal. In deel 4 zijn dan ook veertien Duitse teksten opgenomen en vijf in het Latijn.

Het spectrum van de thema's die aanleiding hebben gegeven tot discussies en conflicten, wordt bepaald door de artikelen van het Augsburgse Interim. De volgende polemieken worden onderscheiden: de zogenaamde Interimistische Streit (1548), de Adiaphoristische Streit (1548-1560), de Majoristische Streit (1552-1570), de Antinomistische Streit (vanaf 1556), de Synergistische Streit (1555-1560/61), de Erbsündenstreit (vanaf 1560/61), de Osiandrische Streit (1549-1552) en de debatten met betrekking tot de Wittenberger christologie en avondmaalsleer (1570-1574).

De geschriften die in C&C kritisch worden uitgegeven, vormen slechts een selectie van de vele geschriften en pamfletten die in deze periode het licht zagen. Aan het project is een digitale databank gekoppeld, waarin inmiddels niet minder dan 2065 titels zijn opgenomen (www.controversia-et-confessio.de/cc-digital.html). De talrijke Latijnse titels die hier worden opgevoerd, onderstrepen de noodzaak van een goede scholing in

het Latijn om toegang te hebben tot deze belangrijke periode in de geschiedenis van het protestantisme.

Bij de uitgave van de teksten valt op dat de schrijfwijze van de brontekst zo veel mogelijk gehandhaafd blijft. Een klein citaat moge dienen als illustratie: 'vt pijs omnibus appareat VVigandum', in plaats van 'ut piis omnibus appareat Wigandum' (531, r. 21). Van elk geschrift in C&C wordt een foto van de titelpagina inclusief transcriptie geboden. Aan de editie van de tekst gaat een inleiding vooraf, waarin in ieder geval de historische omstandigheden, de auteur(s), de geadresseerden, de inhoud en vindplaats van de originele tekst aan de orde komen.

In het deel dat we hier bespreken staat de vraag naar de geldigheid van de oudtestamentische geboden centraal. Reeds in 1527 was in Wittenberg meningsverschil ontstaan over de rol van de wet en de prediking van de wet. Directe aanleiding vormde Melanchthons uitgave van de *Articuli visitationis*. Hierin wees hij op de gevaren van een eenzijdige prediking van Gods genade en onderstreepte hij de noodzaak om het christelijk onderwijs te laten beginnen met de prediking van de wet opdat de zondaar bewogen wordt tot boete. Johannes Agricola verweet Melanchthon dat hij de kern van de reformatorische leer verloochende en dreigde terug te keren tot de Rooms-Katholieke Kerk. Melanchthon onderstreepte de blijvende betekenis van de wet in het leven van de wedergeboren christen. In de *Loci communes* van 1535 noemde hij dit de 'tertius usus legis'. In de *Formula Concordiae* werd beleden dat de wet er voor niet-gelovigen en voor gelovigen is omdat de vernieuwing van de gelovigen nog niet volkomen is. Hoofrolspelers in de derde fase van de antinomistische strijd (1556-1571) zijn Matthias Flacius, Joachim Mörlin en Anton Otho.

Grondige kennis van de geschilpunten in de zestiende eeuw – waarvoor deze fraaie editie en de daaraan gekoppelde website een

onmisbaar stuk gereedschap vormen – is een goede basis om de ontwikkelingen in de daaropvolgende eeuwen te begrijpen.

W.H.Th. Moehn

Jan Peter Schouten, *'Hij preekte en leerde altoos...'. Predikantenportretten uit vijf eeuwen* (Hilversum: Verloren, 2015), 280 p., € 29,00 (ISBN 9789087045111).

Dit boek is een portrettengalerij van dominees uit het voorgeslacht van de auteur. Al met al boeiende stof en het biedt een behoorlijke variëteit aan godgeleerde personages. De auteur was zelf predikant (ondertussen met emeritaat) en heeft van vaderszijde nog herinneringen aan zijn opa die ook predikant was. Maar als men in de familie van zijn moeder over 'de dominee' sprak, dan bedoelde men ds. C.E. van Koetsveld, een typisch hervormde dominee uit het midden van de negentiende eeuw, die ook nog hofprediker van Willem III is geweest. Hij schreef zijn pastorie-ervaringen op in het boek: *Schetsen uit de Pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen Dorpsleeraar*.

Het boek opent met een levensschets van Reijner Joosten van Brakel (1489-1576). Een getrouwde priester over wie de NCRV in 2007 een documentaire maakte. Dat priesters met een vrouw samenleefden werd in die tijd wel min of meer toegestaan, maar Reijner en Catelijne waren wettig getrouwd. Reijner werd in 1516 tot priester gewijd en heeft kennelijk verzwegen dat hij officieel getrouwd was. Dat dit tot conflicten leidde, moge duidelijk zijn, temeer daar Catelijne erop stond dat zij als wettige echtgenote van de pastoor werd erkend. In 1525 trekt de pastoor naar Rome om de paus in te winnen voor zijn zaak. Hoewel dit portret tot de verbeelding spreekt, raakte ik zeker niet minder gefascineerd door Christoffel Ledebur (1573-1659)

en Bernardus Ledebour (1706-1795).

De eerste Ledebur kwam uit Osnabrück (uit een gegoede familie) en trok na zijn studie naar Overijssel. Eerst werkte hij als huisleeraar op kasteel Weleveld en in 1613 werd hij door de kasteelheer van Almelo aangesteld als predikant. De Reformatie in Twente ging langs de lijnen van de geleidelijkheid, temeer daar de dreiging van de Spaanse legers nog volop aanwezig was. De pastoors werden predikant na een examen bij de classis, zo ook de pastoor van Almelo. Na diens overlijden werd Ledebur aangesteld als predikant, eerst als luthers hulpprediker, en in 1619 werd hij officieel toegelaten als predikant van de Gereformeerde Kerk. De tweede Ledebour die de revue passeert (uit hetzelfde geslacht) groeide op in het graafschap Bentheim, studeerde theologie in Groningen en begint zijn predikantenloopbaan in Weerselo en wordt in 1742 predikant in Hellendoorn, een omvangrijke gemeente waar de bevolking in grote meerderheid gereformeerd was. Als dominee moet hij hier laveren tussen de eenvoudige boerenbevolking en drie adellijke huizen (die het collatierecht hadden). Pikant is het conflict over de plaats van de adellijke banken in het kerkgebouw, nadat een storm een deel van de kerk had verwoest en het dak van het koor zwaar was beschadigd. Ledebour trosteert de adellijke familie wanneer zij hun meubilair in het droge middenschip veilig willen stellen. Is bij de dominee uit Hellendoorn al iets te bespeuren van de bevindelijke stroming die later opduikt in dit predikantengeslacht? De schrijver heeft uit het familiearchief allerlei preek schetsen en catechisatieopzetten kunnen raadplegen en concludeert dat Ledebour inderdaad de nadruk legde op de heilsorde en dat hij de hoorders classificeerde in groepen. Voor de catechisatie gebruikte hij het boekje van Hellenbroek.

Het portret van Lambertus Kolff (1717-1781) ademt een heel andere sfeer. Ook hij komt uit een predikantengeslacht en gaat

naar de Latijnse school in Delft. Bij het afscheid van de school houdt hij een oratie tijdens een plechtige zitting in de Waalse kerk. In Leiden wordt hij opgenomen in het Statencollege en op 23-jarige leeftijd wordt hij predikant in Oostkapelle. Na slechts anderhalf jaar in Barneveld gestaan te hebben wordt hij beroepen in Amersfoort. In 1746 treedt hij in het huwelijk met de dochter van een Amersfoortse burgemeester en voortaan behoort hij tot de rijke elite van de stad. Schouten beschrijft uitvoerig hoe deze predikant betrokken raakt in een conflict tussen de Amersfoortse predikanten aan de ene kant en het stadsbestuur aan de andere kant over een dansfeest in de stad. De dominees fulmineren 's zondags vanaf de kansel tegen het feest en roepen de stadsbestuurders ter verantwoording. Op hun beurt laten die het er niet bij zitten en roepen de predikanten op om schriftelijk verantwoording af te leggen van hun misplaatste kanselretoriek.

De elf portretten getuigen van naarstig spoorwerk in archieven. In de vijf eeuwen die de revue passeren is er veel veranderd. Maar al lezend bekroop me ook dit gevoel: (1) deze mensen hebben hun roeping gevolgd en de kerk oprecht willen dienen, en (2) geharrewar en conflicten in de kerk zijn van alle tijden.

Driebergen

F.G. Immink

Franciscus Junius, *A Treatise on True Theology: With the Life of Franciscus Junius*, vertaald door David C. Noe, introductie door Willem J. van Asselt, voorwoord door Richard A. Muller (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, 2014), LII, 247 p., \$ 40.00 (ISBN 9781601783417).

Franciscus Junius (1545-1602) is in de theologiegiedenis altijd een figuur op de achtergrond gebleven. Misschien past dat ook wel bij zijn karakter. In de nu voor het eerst ver-

taalde autobiografie van Junius valt hierover een interessant detail te lezen. Junius bekend daarin dat hij al sinds zijn jeugd een bepaalde gereserveerdheid ervoer in de omgang met anderen – zelfs richting zijn moeder en later zijn vrouw. “I benefited more from listening to others than I contributed to them in my speech. When my opinion was settled, I was slow to share it unless some rash irritation of the mind caught me off guard.” (19). Hij beschrijft daarin ook een persoonlijke ervaring uit zijn tienerjaren. Bij het lezen van de eerste verzen van het Johannesevangelie werd zijn scepticisme overwonnen door de goddelijke autoriteit van het schriftwoord dat hem door merg en been drong.

Een aantal onderzoekers heeft enkele jaren geleden de handen ineengeslagen om het werk van Junius voor een breder publiek te ontsluiten. Zowel wijlen Willem van Asselt als Richard Muller heeft in zijn publicaties erop gewezen dat het traktaat *De vera theologia* (1594) van Junius zeer invloedrijk is geweest voor de vormgeving van de protestantse prolegomena. In de 19^e eeuw bezorgde Abraham Kuyper een moderne Latijnse editie van dit traktaat, maar nu is het voor het eerst in vertaling verschenen.

In het voorwoord stelt Muller dat al zou Junius niets meer dan *De vera theologia* geschreven hebben, hij daarmee evenwel voorgoed een plaats onder zijn tijdgenoten verworven zou hebben. In de introductie van Van Asselt, geschreven kort voor zijn dood, wordt op dit punt verder ingegaan. Van Asselt karakteriseert Junius als ‘a scholar who worked in the tradition of advanced humanist scholarship and Protestant theology’(xv). Zijn relatie met Arminius noemt hij ambivalent. ‘While they could appreciate each other, theologically they disagreed’(xix). Van Asselt wijst erop dat dit traktaat van Junius gelezen moeten worden tegen de achtergrond van Junius’ *Irenicum* uit 1593. *De vera theologia* biedt een theologisch fundament voor

zijn irenisme. Theologische kennis is volgens Junius altijd onvolmaakt en daarom is nederigheid in theologische discussies onmisbaar.

Het werk is vooral invloedrijk vanwege het onderscheid tussen de archetypische theologie, Gods kennis van Zichzelf en de ectypische theologie, de kennis die schepselen van God kunnen hebben. Bij die schepselen kan dan weer onderscheiden worden tussen engelen en mensen en bij de mensen tussen 1) Adam en Eva voor de val, 2) gevallen zondige mensen, 3) mensen die door de Geest van God verlicht zijn en 4) mensen zoals zij God straks zullen kennen in heerlijkheid. Voor al die verschillende situaties is er een specifieke vorm van theologie.

Heel bijzonder is daarbij de kennis die Christus als de Godmens van God heeft, de *theologia unionis*, de theologie van de vereniging (*unio*) van de goddelijke en menselijke natuur van Christus. Al onze kennis van God wordt bemiddeld en bepaald door die *theologia unionis*. De kennis die wij hebben door Gods openbaring in de Schrift heet *theologia viatorum*, theologie van de pelgrims. De kennis die weggelegd is voor de hemelse heerlijkheid is de *theologia visionis*, omdat wij dan niet meer kennen door het geloof, maar door aanschouwen (*visio*).

Van Asselt die er ooit een belangrijk artikel aan wijdde ('Natuurlijke theologie als uitleg van openbaring? Ectypische versus archetypische theologie in de zeventiende-eeuwse gereformeerde dogmatiek', *NTT* 57 (2003) 135-152), schrijft terecht dat de christologie daarom bepalend is voor de vooronderstellingen en het karakter van de ware gereformeerde theologie (xxxix). Door de prachtige vertaling van David C. Noe, als classicus verbonden aan Calvin College in Grand Rapids, is deze klassieker uit de Nederlandse gereformeerde theologiegeschiedenis nu voor iedereen beschikbaar.

Jonathan Willis, *The Reformation of the Decalogue: Religious Identity and the Ten Commandments in England, c.1485-1625* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 388 p., £ 90.00 (ISBN 9781108416603).

De auteur heeft gelijk als hij stelt dat het onderzoek van de Engelse reformatie lange tijd weinig aandacht heeft gegeven aan de theologische aspecten ervan. Gelukkig is hierin de laatste tijd verandering gekomen. Willis' keuze om de plaats en functie van de Tien Geboden te onderzoeken, is een uitstekende bijdrage aan deze recente ontwikkeling.

Willis stelt dat het Engelse protestantisme de Tien Geboden een centrale plaats gaf in zowel de theologie als het geestelijk leven. Hoewel de aandacht voor de decaloog al in de late Middeleeuwen op gang kwam, beschouwden Engelse hervormers Gods gebod veel breder dan alleen als een morele gids voor gelovigen. Volgens hen diende het ook als norm voor de samenleving en als een onmisbaar hulpmiddel in het kader van de heilskennis.

De betekenis van de wet op maatschappelijk terrein richtte zich sterk op de unieke plaats van de koning als Gods vertegenwoordiger op aarde. Hij regeerde niet alleen op gezag van Gods gebod, maar hij was ook geroepen hoeder te zijn van de wet om een geordend leven in de natie te bevorderen. Via een bespreking van het vijfde gebod laat Willis zien dat men deze roeping ook betrof op ouders en andere lagere gezagdragers.

De functie van de wet op theologisch terrein stond in nauwe samenhang met de kennis van Gods heil. Om duidelijk te maken dat de mens niets kan bijdragen aan zijn zaligheid, hanteerden Engelse protestanten de Tien Geboden om zondebesef te wekken. Een duidelijk verschil met de rooms-katholieke benadering werd zichtbaar in de nadruk op de radicaliteit van het kwaad, die met

name aan de orde kwam bij het tiende gebod, waarin immers verkeerde verlangens al zonde worden genoemd. Er vond ook een verbreding van de zonde plaats, want de Tien Geboden maakten het mogelijk om het kwaad op tal van levensterreinen concreet te benoemen. Via de wet als spiegel en leermeester wilde men onbekeerden van schuld overtuigen en via geestelijke wanhoop tot kennis van Christus brengen. Met deze tweeslag van Wet en Evangelie hebben Engelse protestanten grote invloed uitgeoefend op de na-reformatorische theologie en spiritualiteit in Nederland, met name op gereformeerde piëtiëten en nadere reformatoren.

Welke plaats en betekenis hebben puriteinen binnen deze thematiek? Puriteinen vielen op doordat ze dieper dan anderen ingingen op door de wet gewerkte zondekennis bij de initiële bekering. De Tien Geboden mochten dan door protestantse invloed een wijde verbreiding hebben gekregen in Engeland, in puriteinse ogen dacht men veel te optimistisch over het leven naar deze norm. Alsof dit mogelijk was zonder inkeer en vernieuwing.

Willis' bespreking van de Tien Geboden in het geloofsleven – het derde terrein – werpt ook licht op de puriteinse bijdrage. Ten eerste bespraken puriteinen aan de hand van de afzonderlijke geboden uitvoerig en gedetailleerd de praktijk van het christenleven, een accent dat in Nederland eveneens opvallende navolging vond. Ten tweede gaven ze de Tien Geboden ook een belangrijke plaats in een soort 'penitential cycle'. Puriteinen kwamen in hun pastorale praktijk namelijk in aanraking met vragen rond de geloofs zekerheid. De 'penitential cycle', die met name in de voorbereiding op het avondmaal werd gehanteerd, was een geestelijke beweging die zelfonderzoek aan de hand van de geboden stimuleerde om zowel tot dieper schuldbesef als tot diepere kennis van het evangelie te komen. Willis plaatst dit zelfonderzoek uiteindelijk in het kader van de bevordering van

de geloofs zekerheid, maar hij vermeldt niet dat puriteinen hiermee ook schijngelovigen wilden ontmaskeren. Binnen de 'penitential cycle' kwamen de geboden terug bij de puriteinse nadruk op geestelijke kenmerken. Hoewel ook kenmerken waren gericht op de ontdekking van naamchristenen, had men hierbij niet minder de geestelijke zekerheid van kwetsbare gelovigen op het oog. Volgens puriteinse geschriften werd deze immers bevorderd door de samenhang van het geloof in Christus en van geestelijke kenmerken. Terwijl men als innerlijk teken het verlangen om God te dienen noemde – een teken dat zelfs de zwakste gelovige kon ontdekken – bracht men ook allerlei herkenbare trekken van het leven volgens de wet in.

Op deze manier laat Willis zien dat het puritanisme weliswaar aansloot bij de inzet van Engelse reformatoren, maar tegelijk een eigensoortige spiritualiteit ontwikkelde. Deze sloot via de 'penitential cycle' in zeker opzicht aan bij laatmiddeleeuwse tendensen in de boetepraktijk, maar stond in het reformatorische kader van de rechtvaardiging door het geloof.

In deze rijke studie wordt vooral duidelijk dat Gods wet een lens is waardoor we een scherp zicht krijgen op kenmerkende aspecten van de puriteinse theologie en spiritualiteit.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

Anthony Milton (red.), *The Oxford History of Anglicanism*, Deel I: *Reformation and Identity, c.1520-1662* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 500 p., £ 95.00 (ISBN 9780199639731).

In het overzichtsartikel van Anthony Milton wordt duidelijk dat deze bundel voorgoed wil afrekenen met een hardnekkige maar onjuiste gedachte: dat de Engelse kerk vanaf

haar reformatorische begin een zogenaamde anglicaanse kerk was. Deze zou dan een aantal kenmerken bezitten van een middenpositie tussen Rome en de Reformatie, zoals matigheid, conservatief, sterk liturgisch en niet-confessioneel. De genoemde trekken vormen kernbegrippen in de latere ontwikkeling van de Anglicaanse Kerk, maar na de Reformatie was deze kerk al vlug gereformeerd-protestants. Milton stelt dat de Engelse kerk anderzijds ook weer niet een complete gereformeerde gestalte had, want de sterk liturgische en ceremoniële kant ervan kon niet alleen de centrale plaats van de prediking bedreigen, maar ook aanzetten geven tot de ontwikkeling van een andersoortige spiritualiteit.

In elk geval had de geloofsbelijdenis van de Engelse kerk, de *Thirty-Nine Articles* (1563), een voluit gereformeerd karakter, al ademde deze niet de sfeer van Genève. Stephen Hampton geeft aan dat er daarom verschillende pogingen zijn ondernomen om deze geloofsbelijdenis aan te vullen of te vervangen, waarvan de *Westminster Confession* (1647) het belangrijkste voorbeeld was. Toch zijn de *Thirty-Nine Articles* nooit vervangen.

De gereformeerd-protestantse inslag van de Engelse kerk in haar beginperiode komt duidelijk naar voren als we haar zien in Europees verband. Ethan H. Shagan stelt dat er rond 1530 een verhoudingsgewijs kleine maar sterke reformatorische beweging present was, die slechts voor een korte tijd naar Luther keek. Diarmaid MacCulloch maakt namelijk duidelijk dat vanaf 1550 vooral het Zwitserse Zürich van Heinrich Bullinger invloed uitoefende. Anthony Milton schrijft dat in de latere zestiende eeuw de geschriften van Calvijn nergens zo populair werden als in Engeland, terwijl ook de Heidelbergse Catechismus goede ingang vond. Verder werd Engeland binnen Europa niet gezien als een buitenbeentje, maar als deel van de gereformeerde Reformatie. De eigen Britse bijdrage

zag men vooral op het gebied van bijvoorbeeld de gereformeerd-piëtistische vroomheidslectuur. Deze sprak namelijk zo aan dat hervormers uit andere landen – waaronder Nederland – vroegen om vertalingen of zelf vroomheidsgeschriften gingen vervaardigen.

Andere bijdragen gaan in op eigenheden van de Engelse kerk, zoals het bekende boek voor de kerkelijke eredienst, het *Book of Common Prayer*, de bisschoppelijke kerkregering, de vorst als hoofd van de kerk, het corpus van de kerkelijke wetgeving (*canon law*), de kerkelijke kunst en de imposante kathedralen. Verder komen verschillende bijbelvertalingen en de vroomheid aan de orde.

Met name het artikel van Peter Lake biedt in kort bestek veel over het karakter van de Engelse kerk en de positie van de puriteinen. Lake wil duidelijk af van de gedachte dat er in de vroegmoderne tijd een anglicaanse geest heerste, die werd bestreden door een puriteinse protestbeweging. Het was volgens hem eerder zo dat de Engelse reformatie door velen werd beschouwd als onaf en dat de puriteinse nadere reformatie een poging was om verder te komen op de terreinen van kerkregering, prediking, catechese en geloofsbeleving. Hoewel de presbyteriaanse beweging haar doel om een andere kerkstructuur in het leven te roepen voorlopig niet bereikte, kreeg ze in het midden van de zeventiende eeuw een nieuwe kans. De reformatie van de *Westminster Assembly* en de regering van Oliver Cromwell waren dan ook geen vreemde eenden in de bijt van een anglicaanse *via media*, maar een legitieme poging om de hervorming van de Engelse kerk in gereformeerde zin voort te zetten. Op spiritueel gebied zochten puriteinen op een tweevoudige manier hervorming. Enerzijds wilden ze naamchristenen ontmaskeren door een indringende verkondiging. Puriteinen vonden dat de gereformeerde waarheden te objectief werden verkondigd en dat de belevingskant van het geloof werd verwaar-

loosd. Ze vreesden dan ook voor een geloofs-automatisme dat te weinig opkwam uit een persoonlijke kennis van Gods genade. Anderzijds wilden ze kwetsbare christenen verder leiden door uitvoerig in te gaan op hun worsteling met geloofsonzekerheid. Door hun tweevoudige insteek veroorzaakten puriteinen niet bij voorbaat spanningen en onenigheid, want die hingen vaak af van allerlei factoren, zoals de persoonlijkheid van de prediker en de verhoudingen binnen kerkelijke gemeenten.

Niettemin liet aan het einde van de zestiende eeuw een andere theologische en spirituele stroming van zich horen en deze ging in meer radicale vorm de theologische en spirituele koers van de Engelse kerk voor de burgeroorlog bepalen. Na 1660 kwam de Engelse kerk pas definitief in een ander geestelijk vaarwater terecht. En toen begon de misvatting post te vatten dat deze direct al na de Reformatie een soort anglicaanse middenpositie had ingenomen. Een misvatting die door deze bundel op allerlei manieren overtuigend wordt afgewezen.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

Jan-Henk Soepenbergh, *Op ongebaande wegen: De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic, 2017), 573 p., € 39,50 (ISBN 9789023951742).

Deze aan de Theologische Universiteit Kampen verdedigde dissertatie biedt een even diepgravend als boeiend relaas van het ontstaan en de ontwikkeling van de Afscheiden Gemeente in Amsterdam. Breed is de documentatie over hervormd Amsterdam in de eerste helft van de 19e eeuw (met een schets van de theologie van de hervormde predikanten in de periode 1820-1850). We lezen van de rol van oefenaars en van H.P.

Scholte, de reactie van het Amsterdamse Réveil, het optreden van de overheid. Ingrijpend voor de jonge gemeente zijn de verschillende 'Amsterdamse twisten' geweest, met name die tussen S. van Velzen en Scholte en rond mannen als de bevindelijke oefenaar H.H. Middel en de Réveil-man J.A. Wormser. De bladzijden over Wormsers vergeefse inzet, samen met Isaäc da Costa, voor de oprichting van een breed gereformeerd seminarie in de jaren 1850-1851 las ik met verdriet. Dit opleidingsinstituut had, als alternatief voor het vrijzinnige klimaat aan de academies, een brandpunt moeten worden van samenwerking binnen de gereformeerde gezindte en een kweekvijver voor predikanten, evangelisten en zendelingen. Helaas, het mocht niet zo zijn, gelovig enthousiasme brak stuk op wantrouwen en onwil, onder anderen van Van Velzen.

De breuk tussen Scholte en Van Velzen leidde tot een dieptepunt in de prille geschiedenis van de kerken der Afscheiding. De auteur acht het een onjuiste visie dat Scholte op een labadistische wijze een kerk van louter wedergeborenen zou hebben willen nastreven. Bij Scholte was niet minder dan bij Wormser het genadeverbond fundamenteel aanwezig in zijn denken en schrijven. De stelling van C. Veenhof dat Scholte een vrije vergadering van gelovigen voorstond, niet te binden aan een confessie, wordt van de hand gewezen als staande in een traditie van taai misverstaan. Scholte benoemde concreet de meerwaarde van een kerkverbandelijk samenleven, het nemen van besluiten over gemeenschappelijke zaken, elkaar bijstaan met broederlijke raad, zaken van voorlichting en terechtwijzing, het beoordelen van klachten tegen opzieners of een kerkenraad, het bijstaan van kerkenraden in moeilijke situaties en het helpen van kleine kerkenraden in tuchtprocedures. Bij Scholte is te spreken van een doorwerking van gangbare en gerespecteerde puriteinse ecclesiologische

denkbeelden. Het is mijns inziens goed dat op deze wijze tegenwicht wordt geboden aan te oppervlakkige beoordelingen van Scholte's positie. Een andere zaak is dat Scholte de situatie in Amsterdam onnodig heeft doen escaleren en Van Velzen niet hoogstaand heeft behandeld.

Uit de tekening van het kerkelijk leven van de Amsterdamse afgescheidenen (prediking, sacramentsbediening, kerkelijke huwelijksbevestiging, vastendagen, biddagen, catechese, diaconieschool, ethiek, het geleefde geloof, diaconie, verhouding tot andere denominaties en missionaire betrokkenheid) rijst een naar compleetheid tenderend beeld op. Van belang is daarnaast de aandacht voor de bovenplaatselijke betekenis van de Amsterdamse Afgescheiden Gemeente voor kerk en overheid.

Al met al is Soepenbergrin geslaagd een realistisch beeld te schetsen van de verwarde kerkelijke situatie in de hoofdstad in de eerste decennia na de Afscheiding. Het is een kunst apart om bij verwerking van zo veel details toch grote lijnen te kunnen schetsen en de lezer mee te nemen in het verhaalde.

J. Hoek

Hans-Martin Thimme, *Philipp Schaff (1819–1893): Atlantischer Theologe und ökumenischer Visionär* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 250 p., € 39,99 (ISBN 9783847104124).

'Christelijke theologie is de wetenschappelijke kennis van de drie-enige God, zoals Hij zich in Christus heeft geopenbaard en nog steeds Zijn aanwezigheid in de kerk blijft tonen.' Met deze definitie opent de Duits-Amerikaanse kerkhistoricus Philipp Schaff zijn fundamentele bezinning op de aard van zijn vak in het inleidende hoofdstuk van zijn hoofdwerk *History of the Christian Church*.

Deze Duitstalige, biografisch opgezette, studie vat het werk van Schaff helder en beknopt samen. De auteur, Hans-Martin Thimme, is als predikant in Bochum en Hamm, Westfalen en als docent in Papua werkzaam geweest. Na zijn emeritaat heeft hij kans gezien om deze mooie studie te schrijven.

Het boek, dat bestaat uit elf hoofdstukken, volgt de biografie van Philipp Schaff, die geboren werd in Chur, Zwitserland, studeerde aan de universiteiten van Tübingen, Halle en Berlijn waar hij in 1842 *Privatdozent* werd. Toen de Duitse gereformeerden uit de VS op zoek waren naar een docent voor hun seminarium in Mercersburg dachten zij in eerste instantie aan Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868) uit Elberfeld. Hij vond zichzelf te oud en maakte de Amerikanen attent op de jonge en veelbelovende Philipp, die het verzoek als een roeping ervoer en de oversteek naar Amerika waagde. Samen met zijn collega John Williamson Nevins (1803-1886) verzette hij zich tegen de congregationalistische tendensen in de Amerikaanse kerken en benadrukte hij onder andere de daadwerkelijke – zij het niet lichamelijke – presentie van Christus in het avondmaal. Dat leidde tot een conflict met gereformeerden die huiverig waren voor elke vorm van toenadering tot Rome en Schaff werd zelfs beschuldigd van ketterij.

Het boek biedt een boeiende indruk van de verhoudingen tussen gereformeerden in Duitsland en hun geestverwanten in de Verenigde Staten in de 19e eeuw. Het interessantste deel is het hoofdstuk waarin de auteur de visie van Schaff op de kerkgeschiedenis samenvat onder de titel 'Wesen der Kirchengeschichte'. Daar schetst hij vier uitgangspunten van Schaffs visie. 1) De komst van Jezus Christus is het middelpunt van de hele geschiedenis. De tijd die daaraan voorafgaat is een voorbereiding op en de tijd die erop volgt een van ontwikkeling van de

koninklijke heerschappij van Christus die voltooid wordt op de jongste dag. Wereldgeschiedenis en kerkgeschiedenis zijn dus intrinsiek verbonden. 2) De ontwikkeling van de geschiedenis voltrekt zich op organische wijze en kan aan de hand van de bestudering van documenten en tradities beschreven worden. Vandaar de grote nadruk van Schaff op de uitgaven van bronnen, onder andere van de belijdenisgeschriften. 3) De verschillende stappen in de ontwikkeling van de kerk en de theologie moeten getoetst worden aan de protestantse principes: het materiële uitgangspunt in de rechtvaardigingsleer en het formele uitgangspunt in de Schrift. 4) Ten slotte is Schaff ervan overtuigd dat alleen een gelovige wetenschapper op deze wijze kerkgeschiedenis kan beoefenen.

Andere thema's die in het boek aan de orde komen zijn de theologische contacten tussen Duitsland en de Verenigde Staten – de auteur typeert Schaff daarbij als bruggenbouwer – en de inspanningen voor het de *Sabbath Committee*, tot bevordering van de zondagsrust in de periode na 1870 toen hij hoogleraar was geworden in New York aan Union Theological Seminary.

Deze biografische inleiding in de theologie van Schaff is helder en boeiend geschreven, al roept de benadering van de auteur soms wel de vraag op of hij de tegenstelling tussen de 'eeuwige waarheden van de orthodoxe verlichtingstheologie' en de kritische en organische ontwikkeling van de christelijke leer niet te veel aanzet (12). Terecht stelt Thimme dat een belangrijk kenmerk van Schaffs werk zijn bijzondere aandacht voor de katholiciteit van de kerk is. Of om het met de woorden van Schaff te zeggen: 'De waarlijk katholieke historicus heeft een te verheven opvatting van de waarheid, om te denken dat die zich zou beperken tot de smalle horizon van een individu of partij' (144).

H. van den Belt

Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014), 456 p., € 29,95 (ISBN 9789089646804).

'Ontzuiling' en 'secularisatie' zijn begrippen die bijna vanzelfsprekend gehanteerd worden ter aanduiding van de voortgaande ontkerkelijking in Nederland. Deze bundel schetst een helder beeld van de ontwikkelingen op het gebied van godsdienst en religie in naoorlogs Nederland, zonder daarbij de zojuist genoemde begrippen als zoete koek te slikken. In hun inleiding bieden Van Dam en Kennedy een mooi overzicht van de ontwikkelingen en geven ze aan dat 'ontzuiling en secularisatie geen bruikbare analytische termen zijn om de geschiedenis van religie in Nederland te duiden'. Vandaar dat de auteurs op zoek gaan naar het beeld dat 'achter de zuilen' oprijst. Op geen enkele manier worden de ingrijpende verschuivingen die zich voordeden in de jaren zestig en zeventig van de 20^e eeuw gebagatelliseerd, maar in de verschillende bijdragen aan deze bundel wordt naarstig gezocht naar 'de manieren waarop religieuze 'repertoires' in Nederland aanwezig bleven, veranderden, verdwenen of juist opkwamen'. Wat de maatschappelijke organisaties betreft valt op dat deze op het gebied van hun religieuze identiteit 'een lossere binding' voorstonden en dat ze zich in de loop van de tijd vooral toegelegd hebben op hun *professionele* identiteit. Als rode draad zien Van Dam en Kennedy dat er een ontwikkeling is geweest van exclusieve gemeenschappen naar een meer *inclusief* perspectief, zowel in de richting van de samenleving als ten aanzien van andere religieuze groeperingen.

Van Dam biedt een heldere analyse van de zuilenmetafoor en geeft aan dat de mythe van de verzuiling in drie opzichten en vertekend beeld geeft: (1) de suggestie dat het een typisch Nederlandse ontwikkeling zou aanduiden, (2)

het biedt een karikaturale beschrijving van de Nederlandse samenleving. (3) het suggereert ten onrechte diepe breuken rond 1917 en in de jaren zestig. Net als de secularisatiethese is de zuilenmetafoor te gemakkelijk gehanteerd als verklaringsmodel.

Kennedy beschrijft de veranderende publieke rol van de protestantse kerken vanaf 1848: van 'staatskerk' naar 'straatkerk'. Vormde eind 19^e en begin 20^e eeuw de kerk nog het 'hoofdbestanddeel' van de samenleving, dat verandert vanaf de jaren zestig drastisch en de kerk pakt ook een andere rol: de roepende profeet. De Hart laat de onmiskenbare teruggang van de christelijke godsdienstigheid zien, maar geeft ook aan dat de maatschappelijke betekenis van de kerken niet is verdwenen. 'Vergeleken met die van andere maatschappelijke organisaties is de bindingskracht van de kerken nog steeds uitzonderlijk groot.' Tegelijkertijd is er nog steeds sprake van individualisering: de persoonlijke ervaring als toetssteen en de opvatting dat religiositeit meer een zoekproces is dan de zekerheid van vastomlijnde overtuigingen en dogma's.

Wallet geeft een overzicht van Joods Nederland in de naoorlogse periode. Hij wijst erop dat er sprake is van een groeiende pluralisering van Joods gemeenschapsleven in Nederland. We kunnen moeilijk over dé Joodse gemeenschap in Nederland spreken. 'De variëteit is groot, de articulaties en definities lopen sterk uiteen en er zijn tal van interne *border conflicts*'. Het gaat om een 'familie van gemeenschappen'. Het karakteristieke zit in twee elementen: (1) de eigen taalgemeenschap en de praktijken (riten en feesten), en (2) de collectieve herinnering aan de Shoah.

Het voert te ver om alle bijdragen de revue te laten passeren. Op de cover van het boek staat: 'Religie blijkt niet de weerloze prooi van ontzuiling, maar een dynamische factor in verleden en heden.' Dat neemt niet weg dat de christelijke kerken zich in de 21^e eeuw in een behoorlijk seculier landschap

bevinden. Bezinning op de kernwaarden van het godsdienstige leven – op de overtuigingen, de vroomheid en de moraal – lijkt mij meer dan ooit geboden om het verschil te markeren in deze tijd.

Driebergen

F.G. Immink

Missiologie en oecumenica

Joel K.T. Biwul, *Preaching the Scriptures* (Bukuru: ACTS/HippoBooks, 2018), ix + 118 p., \$ 14.99 (ISBN 9781783683864).

Een Nederlandse missionaris in Afrika vertelde me eens dat hij tijdens een bezoek aan Nederland niet langer dan zeven minuten mocht preken tijdens de mis. Hij was blij dat hij weer terug was in Afrika: "Hier kun je tenminste nog een uur lang preken!" Op veel plekken in Afrika overheerst nog steeds een orale cultuur en dat betekent dat lang (s)preken niet ongewoon is. Tegelijkertijd is die achtergrond geen garantie voor goede preken en gedegen bijbels onderwijs. In deze praktische handleiding vertelt Biwul, universitair docent OT en Pastorale vakken aan het *ECWA Theological Seminary* in Jos, Nigeria, de Afrikaanse lezer wat het belang van goed preken is en hoe je dat doet. Van de veertien hoofdstukjes gaan er vijf over het 'waarom' van preken en negen over het 'hoe'.

In het voorwoord onderstreept de Oegandese anglicaanse bisschop Michael Kyomya het belang van dit boek: "In Africa, as everywhere, the church badly needs preachers who preach the Scriptures to bring people to Christ and nurture them in the faith. Many preachers are preaching themselves and their own interests" (vii). Biwul werkt dat verder uit en vertelt wat preken wel en niet is. Hier merken we duidelijk de Afrikaanse context, hoewel sommige punten ook van toepassing zijn op de Nederlandse situa-

tie. Preken is niet jezelf als prediker centraal stellen, niet het vertellen van ellenlange verhaaltjes, niet de Bijbel als een magisch boek gebruiken en ook niet als een 'zweep' om de gelovigen eens stevig de waarheid te zeggen (4-7). Een goede preek brengt ons daarentegen bij Christus, is bijbels gefundeerd en laat God aan het woord. Het doel van de prediking is dat mensen anders gaan leven en daarom is het een serieuze zaak en vraagt het om een goede voorbereiding (9-13).

Vervolgens bespreekt de auteur waarom bijbelse prediking in Afrika noodzakelijk is. Hij vindt dat er een 'revival' nodig is als het gaat om de Afrikaanse spiritualiteit en moraal. Dit tegen de achtergrond van een herleving van de traditionele religie en een nieuwe generatie die opgroeit zonder adequate christelijke opvoeding. Biwul: "There is thus a need to revive biblical Christianity in modern Africa through proper biblical preaching done with zeal, commitment, passion, and the dedication that it deserves" (16).

In de rest van het boek bespreekt Biwul wat er allemaal komt kijken bij de preekvoorbereiding en het preken zelf. Daarin staat veel wat bekend is voor de lezers van dit tijdschrift. Toch is ook hier duidelijk dat Biwul voor een Afrikaans publiek schrijft. Over de voorbereiding zegt hij: "Sermons don't just happen. They don't come to us by magic, and we cannot simply rely on last-minute inspiration as we walk to church or step into the pulpit" (41). Toen ikzelf homiletiek gaf aan Zuid-Soedanese studenten hamerde ik ook telkens weer op dit punt. Een goede preek heeft een gedegen voorbereiding nodig (uitzonderingen daargelaten). Het zal de westerse lezer opvallen dat Biwul het niet heeft over 'de crisis van de prediking' of heel erg bezig is met de vraag hoe de boodschap bij de hoorder overkomt. Zijn zorg ligt meer aan de andere kant: dat de boodschap gebaseerd is op de tekst. In Afrika gaan we ervan uit dat als de preek gebaseerd is op de Bijbel,

het Woord zijn werk doet en impact heeft.

Ik ben blij met deze preekhandleiding. Dit boek is eenvoudig, helder en met passie geschreven. Biwul beschrijft de uitdagingen van de Afrikaanse context duidelijk en hij gebruikt voorbeelden die aansprekend zijn voor de Afrikaanse lezer. Deze uitgave kan heel goed worden gebruikt op een Engelstalige opleiding voor predikanten. Er is een enorm gebrek aan lesmateriaal op het juiste niveau dat geschreven is door Afrikaanse theologen. *Preaching the Scriptures* maakt dit hiaat weer iets kleiner.

Biwul herinnert ons aan het eind van zijn boek nog een keer aan het doel van de prediking en dit is wereldwijd van toepassing: "The purpose of preaching the Scriptures is to bring people to Christ and to affect the way Christians live as witnesses for Christ and how they serve God in their communities" (89).

Oeganda

J.A. Haasnoot

Dogmatiek

M. van Campen en P.J. Vergunst (red.), *Jan Hoek. Theoloog tussen preekstoel en leerstoel* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015), 176 p., € 24,90 (ISBN 9789023970514).

Bij zijn afscheid van de leerstoel Gereformeerde spiritualiteit, die Jan Hoek gedurende tien jaar voor de Gereformeerde Bond bekleedde (eerst in Kampen, later in Groningen), werd hem door 'de Bond' een bundel artikelen aangeboden. Het werk van de diverse auteurs geeft een mooie inkijk in het leven en werk van Jan Hoek. Eén van de scribenten, G.H. van Kooten, wijst erop dat in de prediking alle exegetische, theologische en hermeneutische gedachten bijeenkomen (125). In wat M. van Campen naar voren brengt over 'Jan Hoek en de prediking' (22-33) blijkt dit ook. Al op jonge leeftijd werd Jan Hoek in

Katwijk geraakt door de bevindelijke prediking van W.L. Tukker en W.Chr. Hovius. Wat hijzelf ervoer wilde hij ook doorgeven. Prediken moeten een bevindelijke inslag hebben. Zo dienen bijvoorbeeld wedergeboorte en bekering, geestelijke verrukkingen en verlatingen een plek in de verkondiging te krijgen. Het werk van de Geest, die voor bevinding zorgt, mag daarbij niet worden losgemaakt van het Woord. Dit Woord dient verkondigd te worden op basis van een goede exegese. Het *kerygma* moet worden gekleurd door de *paraklesis*, dat wil zeggen er moet in de preek vertroost en vermaand worden. Het adres van de prediking is de rijkgeschakeerde verbondsgemeente. Haar moet ontdekkend en onderscheidenlijk Christus worden gepreikt. De prediker moet daarbij een hermeneut zijn die de oude woorden in de werkelijkheid van vandaag laat landen en niet schroomt concrete thema's en dilemma's aan de orde te stellen. Van Campen merkt op dat 'de kosmische toekomstverwachting in toenemende mate een plaats heeft gekregen in zijn verkondiging. Met name de plaats van Israël in het heilshandelen van God (...)'

Over al deze aspecten heeft Hoek nagedacht en geschreven en daaraan wordt in de bundel aandacht besteed! Eén van de verdiensten van het theologiseren van Hoek is dat hij stelling durft te nemen en niet schroomt zijn nek uit te steken. Door middel van deze houding scherpt hij niet alleen zijn eigen denken maar ook het denken van anderen. Op veel plaatsen in het boek stellen auteurs vraagtekens bij de opvattingen van Hoek of zetten zij uiteen hoe Hoeks visies hun denken heeft gestimuleerd. Een paar voorbeelden. M.J. Paul vraagt zich af of Hoek niet te kort door de bocht gaat als hij beweert dat er geen letterlijke vervulling van het duizendjarig rijk zal plaatsvinden in de toekomst (88). H. van den Belt legt zijn vinger bij Hoeks opvatting dat de Geest ook vandaag nog onmiddellijk kan inwerken op de

gelovigen. Christenen, bepleit Hoek, moeten persoonlijk en in de gemeente ruimte nemen om stil te worden voor God en te luisteren naar wat de Geest wil zeggen, 'altijd weer allereerst door het Woord, maar toch ook waar dat Hem behaagt op een direct, onbemiddelde wijze'. Van den Belt vraagt zich af of deze opvatting niet kan leiden tot een veronachtzaming van het reformatisch principe van het *sola scriptura* en of de voortgaande werking van de Geest niet veel meer gezocht moet worden in de wisselwerking tussen het Woord en de cultuur waarin dat Woord werkt, in de spannende wisselwerking tussen tekst en context' (120). Meer dan eens heeft Hoek voorgesteld niet langer over 'erfzonde' te spreken, maar die term te vervangen door 'oorsprongszonde'. Deze suggestie stimuleerde G. van den Brink nauwkeurig te verkennen of dit voorstel houdbaar is en een verbetering zou betekenen. Hij vindt het 'overwegenswaardig' (111). Op deze manier daagt het boek de lezer uit zelf positie te kiezen in wat naar voren wordt gebracht. Tegelijk maakt het nieuwsgierig naar het weerwoord van Hoek zelf. Toen prof.dr. C. Graafland afscheid nam als bijzonder hoogleraar voor de Gereformeerde Bond werd hem de bundel *Uitdagend gereformeerd* (1993) aangeboden. Hij reageerde met het boek *Verantwoord gereformeerd Een voortgezet gesprek* (1995). Wat zou het mooi zijn wanneer Hoek, in navolging van Graafland, in gesprek zou gaan met zijn collega's!

Het boek eindigt met de oratie die Hoek hield bij zijn afscheid. Daarin zegt hij onder andere het volgende: 'Goede theologie is verbindende theologie. Zij dient de lofprijzing van de gemeente. Zij helpt haar om hart en hoofd en handen met elkaar te verbinden. Je kunt immers niet met het hart een christen en met het verstand een heiden zijn' (156). Deze woorden laten zien hoe fijngevoelig de titel is gekozen: *Jan Hoek. Theoloog tussen preekstoel en leerstoel*. Dat was hij ten volle.

Zijn diepste drijfveer was en is Gods goedheid te verkondigen. (11).

Nunspeet

C.T. de Groot

Eginhard Meijering, *Karl Barth: Geloven in de levende God – Deel IV: God de Verzoener* (Zwaag: Pumbo.nl, 2017), 246 p., € 17,00 (ISBN 9789463451161).

Dit boek wil primair een vertaling zijn van Karl Barth, *Die kirchliche Dogmatik* IV/1, 'Der Gegenstand und die Probleme der Versöhnungslehre. Jesus Christus der Herr als Knecht. Die Lehre von der Versöhnung', paragraaf 57 en 58. De uitgave gaat op bescheiden wijze gepaard met rake aantekeningen van Eginhard Meijering (1940), van 1976 tot 2001 lector in de theologiegeschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Barth zelf geeft een overzicht van de leer van de verzoening, waarin het eigene van zijn theologie sterk naar voren komt: 'De inhoud van de leer van de verzoening is de kennis van Jezus Christus, die (1) de ware, namelijk de zichzelf vernederende en zo de verzoenende God, maar ook (2) de ware, namelijk de door God verhoogde en zo verzoende mens, en die in de eenheid van beiden verschuldigd (3) de borg en de getuige van onze verzoening is.

In deze drievoudige kennis van Jezus Christus ligt besloten de kennis van de *zonde* van de mens: (1) van zijn hoogmoed, (2) van zijn traagheid, (3) van zijn leugen – de kennis van het gebeuren, waarin zijn verzoening zich voltrekt: (1) zijn rechtvaardiging, (2) zijn heiliging, (3) zijn roeping – de kennis van het werk van de Heilige Geest: in de (1) verzameling, (2) de opbouw, (3) de zending van de gemeente en het zijn van de christenen in Jezus Christus (1) in het geloof, (2) in de liefde, (3) in de hoop.

Barth schrijft getuigend over de genade

van Jezus Christus waardoor God de mens tot zijn eer brengt. Over Gods daad van soevereiniteit in de verzoening merkt Barth op: 'Men ziet onmiddellijk dat de formule "God alles, de mens niets" als beschrijving van de genade niet alleen een "verschrikkelijke versimpeling", maar volledige onzin zou zijn.' Meijering herinnert zich zijn grootvader en tekent dan aan:

Graag verwijst ik uit piëteit naar het boek van mijn grootvader Meertinus Meijering, *De Dordtse Leerregels of de vijf artikelen tegen de remonstranten. Naar ontstaan en inhoud toege-licht* (Groningen 1924). Dat boek mag representatief worden genoemd voor het Nederlandse calvinisme van die dagen (het werd op vergaderingen van afdelingen van gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen bestudeerd!). Daarin wordt, als ik het goed zie, wel gezegd dat 'God tot in het hoogst moet worden verhoogd en de mens tot in het diepst moet worden vernederd', maar niet de inderdaad onzinnige leuze geponeerd: 'God is alles, de mens is niets!' De van Gods genade levende mens is ook volgens M. Meijering bepaald niet niets.

Diepe dingen heeft Barth geschreven over de vernedering en verhoging van Christus. Hij neemt het op voor Chalcedon, al weet ook Barth van spanning tussen het begripsmatige, dogmatische, en de taal van het Nieuwe Testament.

In een korte slotbeschouwing stelt Meijering terecht dat Barth tegenover de buitenwacht consequent weigert om het christelijke geloof met rationele argumenten aannemelijk te maken. Hij argumenteert wel doorlopend rationeel, logisch ordenend, maar strikt vanuit het christelijk geloof en voor christenen. Over de universele betekenis van Jezus Christus spreekt hij in eerste instantie tot de christenen. Als christenen in gesprekken met andersgelovigen of agnosten zich ruimhartig willen opstellen door te zeggen dat de ver-

zoening voor alle mensen geldt, maar dat dit voorlopig alleen door de christenen wordt geweten, dan heeft dit alleen dan enige zin, als tot de inhoud van die verzoening ook een eeuwige zaligheid behoort. Boeiend is de vraag hoe dit zich verhoudt tot de ruime inzet van de Dordtse Leerregels. De spanning tussen het universele en het particularisme blijft een aangelegen punt in de doordenking van het heil. 'Bij de herdenking van de Synode van Dordrecht wordt het een hele uitdaging om de actualiteit van de kerkgeschiedenis te laten zien' (H. van den Belt). Hoe verhouden de leer van de verzoening van Barth en die van Dordt zich tot elkaar?

Nunspeet

C. van Sliedregt

Ethiek

Govert Buijs en Marcel ten Hooven (red.), *Nuchtere betogen over religie. Waarheid en verdichting over de publieke rol van de godsdiensten* (Budel: Damon, 2015), 368 p., € 34,90 (ISBN 9789460362071).

In het Woord vooraf bij deze bundel geven de beide redacteurs aan dat ze met dit boek tegenwicht willen bieden aan de negatieve beeldvorming rond religie zoals die in ons land de laatste decennia steeds meer veld heeft gewonnen. Ze willen de vooroordelen over historische 'feiten' en 'onweerlegbare' samenhangen tegen het licht houden om zo een meer werkelijkheidsgetrouw en genuanceerd beeld van religie en haar publieke rol te bieden. Het resultaat is een niet alleen qua inhoud, maar ook wat het karakter van de bijdragen betreft zeer gemêleerde bundel.

De bijdragen die in kort bestek een bestandsopname geven van de verhouding van religie en samenleving/politiek in diverse landen en stromingen beantwoorden zonder meer goed aan het doel van de bundel. In

zijn instructieve artikel over het secularisme in het Frankrijk van de *laïcité* betoogt Jean Baubérot dat het gebruik van deze term in het afgelopen decennium 'aspecten van een zelfstandige burgerschapsreligie' heeft gekregen; deze burgerschapsreligie 'geeft een affectieve, emotionele, bijna mystieke dimensie aan het sociale en politieke verdrag waarop de politieke orde is gebaseerd' (65). In de strikt religieus-neutrale ruimte van de Franse staat nestelt zich dus een ... religie. De bijdrage van Thijl Sunier over staat, politiek en samenleving in Turkije laat historische achtergronden van de eigen weg van dit land zien en brengt nuanceringen en verhelderingen aan in het heersende beeld. Wat meer filosofisch-levensbeschouwelijk van aard is het betoog van Emad Thabet over de vraag of de islam wel democratisch kan zijn. Er zijn volgens hem twee 'drijvende krachten die het proces van interpretatie [van de Koran] sturen' (193), namelijk een die cirkelt rond volmaaktheid en derhalve theocratisch van aard is, en een tweede, die verscheidenheid van interpretaties erkent en daarom totalitaire tendensen afwijst. Het komt er dus zeer op aan te onderkennen welke van beide tradities in een bepaald deel van de wereld de overhand heeft is en hoe men zich dus het beste kan opstellen. Helaas slaagt Markha Valenta in zijn artikel 'Het voorbeeld van NIDA' er niet in om de nodige wetenschappelijke afstand te bewaren, als hij het de typerende ondertitel 'een veelbelovende emancipatiepartij nieuwe stijl' meegeeft.

Het artikel van Jan Dirk Snel, 'Een kleine geschiedenis van de joods-christelijke traditie', laat zien dat 'joods-christelijk' een onheldere term is, die sinds die enkele eeuwen geleidelijk in omloop kwam als een kameleon telkens de kleur van het heersende levensgevoel heeft aangenomen. Aan het positieve gebruik van de term sinds de Tweede Wereldoorlog kleefte uiteraard de schaamte over wat uit het tegenover elkaar plaatsen

van 'joods' en 'christelijk = Europees' is voortgekomen. Inmiddels dient de benaming om zich tegen de islam af te zetten, maar juist deze godsdienst, merkt Snel op, 'put uit zowel joodse als christelijke bron. (...) Er was, zouden men met een flinke korrel zout kunnen zeggen, dus altijd al een joods-christelijke traditie en die heet islam' (118).

John Witte jr. keert zich tegen de pretentie van de Verlichting het alleenrecht te hebben op de moderniteit. Hij stelt er tegenover dat religie 'een onuitroeibare voorwaarde voor menselijk leven en menselijke gemeenschappen' (178) is. Wat ik me precies bij een 'onuitroeibare voorwaarde' moet voorstellen weet ik niet, maar het is wel duidelijk dat Witte religies 'als onmisbare bondgenoten in de moderne strijd voor mensenrechten' (178) ziet. Hij roept de religieuze tradities er dan ook toe op uit hun schulp te kruipen en zich niet een seculiere fundering van mensenrechten te laten opdringen, maar die opnieuw te winnen uit hun eigen tradities.

Het artikel van Llewellyn C.J.J. Bogaers, 'Feit en fictie over de participatiesamenleving', is alvast een boeiend voorproefje van het boek, waaraan zij werkt: *Burgerschap en barmhartigheid in Nederlands perspectief: 1500-2000*. Zij probeert lessen uit het verleden van de stad Utrecht te trekken voor wat de voorwaarden voor echte participatie van burgers betreft.

Met dit al heb ik maar goed een derde van de bijdragen in deze veelkleurige bundel de revue laten passeren. Voor wie in deze vragen geïnteresseerd is – en wie is dat niet?! – valt er dus nog veel meer te halen. Rest mij nog op te merken dat de oorspronkelijk in een andere taal geschreven artikelen doorgaans in voortreffelijk Nederlands zijn vertaald, met een enkel schoonheidsfoutje (een woordje 'the' is blijven staan en in het artikel van Buijs is een noot aan de aandacht van de vertaler ontsnapt: pagina 334 noot 4).

Brian Brock en Michael Mawson (red.), *The Freedom of a Christian Ethicist: The Future of a Reformation Legacy* (Londen/New York: Bloomsbury T&T Clark, 2016), XII & 206 p., £ 58.50 (ISBN 9780567665959).

In oktober 2014 is aan de universiteit van Aberdeen een conferentie gehouden met als thema: 'de vrijheid van een christelijk ethicus', hetgeen dan ook de titel van deze bundel is. Dat hier wordt gerefereerd aan Luthers bekende geschrift over de vrijheid van een christen uit 1520 laat zich aflezen uit de ondertitel: Welke toekomst heeft de erfenis van de Reformatie in dit opzicht? Immers, '[t]he field of Protestant theological ethics is in decline', opent de Amerikaanse ethicus Gerald McKenny zijn bijdrage (17). Nadat in Engeland de theologische ethiek enkele decennia aan de universiteiten gefloreerd heeft, staat het vak daar nu weer onder druk. Aan de universiteit van Aberdeen is er een heel team van mensen die vanuit eenzelfde protestants-betrokken instelling ethiek beoefent, maar hoe lang kan dat nog doorgaan, voordat ook daar de algemene en toegepaste ethiek het vak overnemen?

Men is in elk geval niet bij de pakken gaan neerzitten, maar heeft ethici uit verschillende stromingen van het protestantisme uitgenodigd, en is daarbij ook niet nauw in de ingewanden geweest: er komen niet alleen gereformeerden en lutheranen aan het woord, maar ook een 'hoogkerkelijke methodist' als Stanley Hauerwas en ethici die in de mennonitische traditie staan of in die van de quakers. Het resultaat is niet het zoveelste overzichtswerk, maar een bundel waarin met kracht en overtuiging theologische ethiek wordt beoefend, en de vraag van de christelijke vrijheid overal aan de orde komt.

Ik licht er enkele bijdragen uit. In zijn 'The Messianic Contours of Evangelical Ethics' pleit de Duitse lutherse ethicus Hans G. Ulrich ervoor om in de ethiek uit te gaan van Gods

handelen in schepping en verlossing. Van christelijke ethiek kan alleen sprake zijn als de mens zich in het doorgaande verhaal van Gods handelen opgenomen weet. Hij noemt dat 'messiaans' en zou zich daarbij op Zondag 12 van de Heidelberger Catechismus kunnen beroepen, maar hij vult dat aan met 'apocalyp-tisch': we hebben niet slechts met deze *aeon* te maken, maar God is deze wereldtijd reddend en oordelend binnengetreden. Daarom staat de tijd waarmee we te maken hebben onder de druk van de nieuwe *aeon*, en komt het er voor de christen op aan te 'wandelen in de goede werken' die God tevoren bereid heeft.

De Aberdeense ethicus Brian Brock geeft de critici van Barth die stellen dat hij in ethisch opzicht abstract gelezen kan worden voor een deel gelijk. Hij roept Luther te hulp om Barth te laten 'landen': voor Luther is het horen van het Woord van God centraal, dat echter niet een geïsoleerd cerebraal gebeuren is, maar de mens compleet meeneemt, vrijspreekt en vernieuwt. Paul Martens gaat in op de twintigste-eeuwse mennonitische ethicus John H. Yoder, die bekend is vanwege zijn krachtige pleidooi voor geweldloosheid, maar helaas ook om zijn structurele en vergaande misbruik van vrouwen. Martens' conclusie liegt er niet om: de manier waarop Yoder meende hiermee weg te komen door de overheid er principieel buiten te houden laat de grenzen van een mennonitische invulling van de vrijheid van een christen-ethicus zien. Zijn conclusie is dat de mennonitische benadering van de verhouding van kerk en overheid 'must be revisited from the ground up' (121). Michael Mawson doet het allemaal nog eens dunnetjes over in zijn vergelijking van Yoder met Bonhoeffer. Hij stelt dat de 'predominance of active language in Yoder's conception of discipleship and community' (130) samenhangt met diens afwijzing van elke gedachte dat zonde ook een toestand is, die als erfzonde met het gevallen mens-zijn gegeven is. Rechtvaardiging is voor Yoder primair een sociaal fenomeen: het actieve en

daadwerkelijke te boven komen van sociale verschillen en kloven binnen de nieuwe gemeenschap. Yoder ziet dan ook een basale continuïteit tussen de zichtbare christelijke gemeenschap en Gods komende Koninkrijk. Op al deze punten acht Mawson Yoders beroep op Bonhoeffer misplaatst.

Gerald McKenny en Jennifer A. Herdt geven ons als lezers in hun bijdragen hetzelfde huiswerk mee: ze stellen dat Calvijn – en de gereformeerde traditie – er niet in slagen duidelijk te maken dat het doen van de wil van God ons ook in Christus helemaal bij onszelf terugbrengt. Als calvinisten zingen we dus wel 'wat vree heeft elk die uwe wet bemint', maar er blijft iets in van 'dat moet ik van m'n geloof'. Dat is in elk geval een vraag waarmee we bezig moeten, dunkt me, juist omdat die zo nadrukkelijk aan ons gesteld wordt in een rijke bundel die veel goeds bevat en veel stof tot nadenken geeft.

G.C. den Hertog

Matthew Kaemingk, *Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear* (Grand Rapids: Eerdmans, 2018), 352 p., \$ 28.00 (ISBN 9780802874580).

Hoe moeten westerse christenen reageren op de toename van het aantal moslims in hun landen? Over die actuele vraag schreef de Amerikaanse evangelische theoloog-ethicus Matthew Kaemingk een prachtige studie. Het is de bewerking van het proefschrift waarop hij in 2013 promoveerde aan de VU en aan Fuller Theological Seminary (Pasadena). Inmiddels doceert Kaemingk aan de vestiging van Fuller in Houston.

Kaemingk onderzoekt zijn vraag vanuit de Nederlandse context maar heeft een hoofdstuk toegevoegd waarin hij zijn bevindingen vertaalt naar zijn eigen Amerikaanse context. Met kennis van zaken en inlevings-

vermogen analyseert hij de naoorlogse ontwikkelingen in Nederland. Een vroeg multiculturalisme ging over in een streven naar assimilatie aan Nederlandse waarden, bij zowel 'gespied liberalen' als hun welwillender opposenten (Cohen, Scheffer). Christenen moeten volgens Kaemingk echter de derde weg van een 'counterculture' gaan. Recente bezinning op de vitaliteit van democratieën stelt dat deze juist niet gediend is met een homogene algemeen onderschreven reeks waarden maar met 'een veelvoud van publics', waaronder ook kritische 'counter-publics'.

Kaemingk betoogt dat christenen tegenover moslims het volle beeld van Christus moeten weerspiegelen. Dat ontwikkelt hij in gesprek met auteurs uit de Nederlandse neo-calvinistische traditie. Bavincks 'navolging van Christus met het oog op het gehele leven' is zijn belangrijkste ethische richtlijn. Kuypers koninklijke Christus biedt een kader om de plurale publieke werkelijkheid christelijk te begrijpen. Schilders meditatie over Christus' priesterlijke naaktheid maakt gevoelig voor aardsheid en lijden. Hans Boersma toont dat 'gastvrijheid' de kern is van Christus' omgang met een zondige mensheid. Daarom moet christelijk publiek optreden niet alleen door gerechtigheid maar ook door gastvrijheid bepaald worden. James Smith benadrukt de 'embodiment' van christelijk handelen en de doorslaggevende rol van affecties. Juist de liturgie als publieke realiteit doet christenen een gastvrije houding jegens moslims inoefenen. Met een meditatieve uitleiding die de Goede Week volgt, laat Kaemingk zien hoe die vorming werkt. Tegelijk vat hij zijn betoog typisch Amerikaans samen in 10 praktische *do's* en *don'ts*.

Kaemingk is niet naïef over de islam. Hij beseft dat zijn gastvrije opstelling kan worden misbruikt en wellicht leidt tot botsingen en minder ruimte, of zelfs lijden en vervolging voor christenen zelf. Maar dat hoort bij de navolging van Christus, die nu eenmaal

geen dwang of geweld gebruikt om zijn tegenstanders te veranderen. Kaemingk ziet moslims zelfs radicaal als vijanden van Christus en zijn kerk, en bepleit fundamentele islamkritiek. Maar in de navolging van Christus gaat zulke kritiek samen met een gastvrije en liefdevolle houding.

Kaemingk schreef een belangrijk boek waaraan geen christen in het islamdebat voorbij kan gaan en dat ook tot praktisch handelen leidt. Toch mis ik een doordenking van het feit dat christenen twee vaderlanden hebben. Als burger van de komende samenleving van het Koninkrijk moeten ze nu al de stijl van Christus vormgeven in hun onderlinge kerkelijke samenleven en in hun omgang met andere naasten in de wereld. Daarbij past inderdaad voluit de profetische gastvrije liefde voor moslims die Kaemingk bepleit, ook als die onszelf lijden en vervolging oplevert. Maar als burger van de huidige samenleving in ons aardse land dienen we tegelijk een beperkter doel: bijdragen aan de tijdelijke aardse vrede in het publieke leven. Die twee moeten verbonden blijven, maar ook onderscheiden worden. Daarom kun je van de christelijke gastvrijheid die past in de context van het leven van christenen zelf niet zonder meer ook een concrete politieke doelstelling maken. Naar Jezus' woord blijft het intermenselijke vaak steken in 'het gewone', terwijl van zijn volgelingen 'meer dan het gewone' mag worden verwacht. Mogen wij onze niet-christelijke medeburgers voorgaan in een politiek ideaal van vijandsliefde waarvan we zelf beseffen dat dit lijden en vervolging kan opleveren? Alleen wie Christus kent, kan hem zo vergaand navolgen. Een dergelijk publiek-christelijk ideaal dient dan juist niet de tijdelijke vrede van het aardse vaderland. Daarnaast heb ik vragen bij Kaemingks onbegrensde pluralisme.

In een pluraal model ontstaat telkens weer het evenwicht van een gedeelde vrede. Die omvat ook gedeelde waarden. Met Kae-

mingk vind ik dat die niet voor altijd vast moeten liggen en kunnen worden uitgedaagd door nieuwe publieke stemmen. Toch is openheid voor een nieuwe resultante iets anders dan het actualistisch negeren van het conglomeraat aan waarden die ons op dit specifieke historische moment verbinden. Kaemingk had voor mij dus wel wat dieper mogen ingaan op de specifiek-politieke roeping van christenen. Toch blijft de weg die hij wijst voor de christelijke gemeente zelf uitdagend en belangrijk.

Kampen

A.L.Th. de Bruijne

Praktische theologie

Marius Noorloos, *Gaandeweg verder via leven uit de Bron* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn *Motief*, 2017), 224 p., € 15,90 (ISBN 9789058819055).

Marius Noordeloos heeft bekendheid gekregen door zijn jarenlange enthousiaste inzet voor gemeenteopbouw in samenhang met geloofsopbouw. Zijn boek *Leven uit de Bron* is een bestseller en heeft vele kerkenraden geholpen bij het zoeken naar geestelijke vernieuwing voor hun gemeente. Ter gelegenheid van zijn vijftigjarig ambtsjubileum heeft Noorloos zijn memoires geschreven, waarin hij met dankbaarheid de weg schetst waarlangs God hem, samen met zijn vrouw Wil, heeft geleid, via de gemeenten van Aardenburg en Wormerveer naar Lelystad en het bovenplaatselijke werk in Gelderland. Trefend geeft hij de groei die hijzelf daarbij heeft doorgemaakt weer met de begrippen verkenning, verbreding, verdieping, vervulling, voltooiing, verrassing en verwondering. Als bruggenbouwer zoekt de auteur naar vereniging rondom de kern van het christelijk geloof, en in gemeenschappelijke afhankelijkheid van de Heilige Geest. Hij schroomt daarbij niet afstand te nemen van een vrijzinnig-

heid die het hart uit het geloof wegsnijdt door Jezus Christus niet als de Levende en als de Verlosser te erkennen en te volgen.

Opmerkelijk dat de Gereformeerde Bond er bekaaid afkomt: op pagina 128 wordt, reflecterend op de toenmalige situatie in Lelystad, met instemming de uitspraak van een kerkvisitorator geciteerd: 'Je kunt met de Gereformeerde Bond alle kanten op, als het maar hun kant is.' En op pagina 158 als het gaat over het werk in Gelderland vanuit het RDC in die provincie: ondanks een grote inzet om de Gereformeerde Bond een volwaardige plaats te geven in het kerkbrede werk, is dat niet gelukt 'omdat het landelijke bestuur van de Bond geen gelijkwaardige ruimte kon en / of wilde accepteren voor andere modaliteiten en inzichten. Dit was een herhaling van wat ik indertijd in Lelystad heb meegemaakt.' Ik vind het betreurenswaardig dat Noorloos kennelijk weinig positieve ervaringen heeft opgedaan met de Gereformeerde Bond als het gaat om samenwerking en volledige participatie. Zat een wat genuanceerder evaluatie er echt niet in? In elk geval schrijft hij herhaaldelijk over mensen die zich tot deze modaliteit rekenen met wie hij wel degelijk vruchtbaar heeft samengewerkt. Zijn inzichten hebben ook en juist in orthodoxe kring veel waardering geogst. Al met al een bemoedigend boek geschreven door een dankbaar mens.

J. Hoek

Kerkrecht

Teunis van Kooten, *Het kerkgenootschap in de neutrale staat. Een verkenning en analyse van de positie van het kerkgenootschap binnen de Nederlandse rechtsorde* (Den Haag: Boomjuridisch, 2017), 619 p., € 59,00 (ISBN 9789462904507).

Titel en ondertitel van deze lijvige dissertatie, verdedigd aan de Faculteit der Rechtsge-

leerdheid van de VU, vertolken adequaat waar het in deze studie om gaat. Om twee redenen mag het naar mijn oordeel een prominente plek hebben in de bibliotheken van personen en instanties die rechtstreeks betrokken zijn bij de jurisprudentie inzake de verhouding van kerk en staat. Allereerst is het een naslagwerk voor 'praktijkjuristen', alleen al door de 31 bijlagen waarmee relevante (kerk)juridische documenten bijeen zijn gebracht. Maar in de tweede plaats bevat het diverse aanbevelingen voor kerkelijke instanties en overheidsinstanties. Daarom een compliment aan de promovendus, die kans zag deze grondige studie te volbrengen naast zijn werk als leider van een grote advocatenpraktijk in Utrecht/Montfoort.

De twee trefwoorden in de titel vragen allereerst de aandacht. Het woord kerkgenootschap doet denken aan de tijd (19^e eeuw) dat de Nederlandse Hervormde Kerk nog een 'hervormd genootschap' was. Van Kooten clustert er echter de huidige diversiteit aan geloofsgemeenschappen mee. Hij vertaalt deze aanduiding, gegeven de veelheid van denominaties, overigens door naar 'religieus instituut' en pleit ervoor om deze aanduiding in het Burgerlijk Wetboek te gaan hanteren.

Van meer belang is dat hij uitgaat van 'de neutrale staat'. In kringen waar het theocratisch beginsel van kracht is, is de neutrale staat taboe: neutraliteit bestaat niet! Dit proefschrift maakt duidelijk dat weliswaar in de praktijk het overheidshandelen balanceren op de evenwichtsbalk is. Maar in ieder geval vormt de beoogde neutrale staat het domein waarin de geloofsgemeenschappen moeten functioneren, met als *principia* 'vrijheid van godsdienst' en 'gelijke behandeling'. Gegeven deze criteria gaat de auteur uitvoerig in op de vraag hoe zij 'binnen de huidige regelgeving en rekening houdend met hun eigenheid als bijzondere rechtsvorm, juridisch volwaardig kunnen functioneren als onderdeel van de Nederlandse civil society

en daarnaast welke aanpassingen in die regelgeving gewenst zijn om dat functioneren te optimaliseren'.

In het eerste deel worden de constitutionele kaders geschetst. In het tweede deel gaat Van Kooten in op de vrijheid van en de beperkingen vóór de geloofsgemeenschappen binnen dat kader. In het derde deel worden mogelijkheden en begrenzingen van facilitering, c.q. subsidiëring aangegeven.

Gegeven de 'Straatsburgse jurisprudentie' moeten in een 'verdragsstaat' weliswaar geloofsgemeenschappen 'in beginsel' gelijk worden behandeld, maar, als dat objectief gerechtvaardigd is, mag er toch onderscheid zijn, bijvoorbeeld als het gaat om ledental. Het beginsel van neutraliteit van de overheid houdt overigens niet in dat de overheid zich onverschillig opstelt ten aanzien van religie. Gegeven de facilitering van religieuze gemeenschappen waardeert de overheid religie positief. Intussen concludeert Van Kooten wel dat er een verschuiving plaatsvindt in de grondrechten, waarbij het gelijkheidsbeginsel een zekere voorrang lijkt te krijgen boven de rechten op vrijheid van godsdienst en vereniging.

Voor de genootschappen beveelt hij aan om de binnenkerkelijke rechtsverhoudingen, hoewel die voor de burgerlijke rechter meestal rechtsgeldig zijn, te verklaren tot 'fictieve dienstbetrekkingen', zodat voor kerkelijke ambtsdragers een 'sociaal vangnet' wordt gecreëerd.

Dat kerkgenootschappen sinds 2008 (beperkt) moeten worden geregistreerd acht Van Kooten niet in strijd met het recht op vrijheid van godsdienst maar kan onbedoeld wel leiden tot beperking van dat recht, omdat bijvoorbeeld een medewerker van de Kamer van Koophandel kan beslissen of een kerkgenootschap kan worden ingeschreven. Dit lezende moest ik denken aan de Hongaarse situatie, waar tal van kleine commerciële organisaties zich, om subsidiabel te zijn, (wil-

len) laten inschrijven als kerk, hetgeen leidt tot restrictieve wetgeving.

Inzake subsidiëring van genootschappen acht de auteur het geoorloofd als de overheid voorwaarden stelt omtrent rechtmatigheid, maar niet inzake de inrichting van de organisatie, bijvoorbeeld ten aanzien van selectie, werving en medezeggenschap van personeel. Interessant en actueel is de paragraaf over subsidiëring van ambtsopleidingen. Van Kooten pleit voor 'een eenduidig beleid', waarbij de opleiding in zijn optiek moet voldoen aan vier criteria: een bepaald aantal leden, voldoende studenten, kwaliteitseisen volgens de Wet op het Hoger Onderwijs en het beschikken over de ANBI-status van het kerkgenootschap.

De slotsom van de promovendus is dat kerkgenootschappen niet altijd consequent door de overheid worden behandeld als zo bedoelde 'maatschappelijke organisaties'. In de slotzin geeft hij aan dat als algemeen kader, 'naar Duits voorbeeld', kan worden overwogen om kerkgenootschappen zelf de ruimte te geven hoe zij aan van overheidswege opgelegde verplichtingen invulling kunnen geven. Met dit pleidooi voor *ruimte* binnen constitutionele kaders sluit ik af. Een hoogwaardige studie.

Huizen

J. van der Graaf

Wijsbegeerte

Tawa J. Anderson, W. Michael Clark en David K. Naugle, *An Introduction to Christian Worldview: Pursuing God's Perspective in a Pluralistic World* (Downers Grove: IVP Academic, 2017), 384 p., \$ 35.00 (ISBN 9780830851232).

Evangelicals in de Verenigde Staten borduren voort op het gedachtegoed van het neocalvinisme. Dit boek over de christelijke wereld-

beschouwing – ontstaan vanuit colleges – is daarvan een aansprekend voorbeeld. De auteurs zijn twee docenten van Oklahoma Baptist University, Tawa J. Anderson, docent filosofie en W. Michael Clark, docent interculturele theologie en David K. Naugle, hoogleraar in de filosofie aan Dallas Baptist University.

Anderson bijt de spits af en stelt dat een wereldbeschouwing antwoord geeft op vier kernvragen: (1) wat is onze natuur? (2) wat is onze wereld? (3) wat is ons probleem? en (4) wat is ons doel? (19-21). Hij legt uit dat bepaalde overtuigingen meer tot de kern en andere meer tot de rand van de wereldbeschouwing horen en dat bekering samengaat met een totale verandering van wereldbeschouwing.

Anderson voert een mild getoonzette discussie met James K.A. Smith over het denken vanuit het concept 'wereldbeschouwing'. Smith staat als docent aan Calvin College zelf nadrukkelijk in de neocalvinistische traditie maar vindt het concept *worldview* te intellectualistisch, omdat het christenzijn concentreert in of zelfs reduceert tot het hoofd. Anderson stemt ermee in dat intellectualisme een gevaar is, maar vindt toch een intellectuele bewustwording van de implicaties van het geloof voor studenten heel belangrijk. Intussen vindt de erfenis van het neocalvinisme meer weerklank bij andere *evangelicals* dan bij de gereformeerden uit Nederland en hun directe nazaten.

Naugle neemt het tweede deel van het boek voor zijn rekening. Eerder schreef hij het standaardoverzicht *Worldview: The History of a Concept*. Het is jammer dat dit deel resulteert in een minidogmatiek waarin Naugle de belangrijkste punten van de geloofsleer eerst in een heilshistorisch en vervolgens in een dogmatisch overzicht langsloopt. De auteurs definiëren wereldbeschouwing als 'the conceptual lens through which we see, and understand, and interpret

the world and our place within it' (8). Dan zou je verwachten dat het kernhoofdstuk de geloofsleer niet alleen samenvat maar vooral laat zien wat de consequenties van deze lens zijn. Het is ook niet sterk dat hij suggereert dat volgens Calvijn 'God ons een objectieve, valide en rationele openbaring van zichzelf heeft gegeven in de natuur, de geschiedenis en de menselijke persoonlijkheid' (109). Iedereen die de reformator een beetje kent, weet dat dat geen citaat van hem kan zijn. Het is dan ook slechts een erg ongelukkige samenvatting van Calvijns positie uit *Christian Theology* van Millard J. Erickson.

Naugle past de door Anderson geformuleerde drie essentiële criteria voor wereldbeschouwing op het christendom toe: interne consistentie, externe bewijzen vanuit de 'data of experience' en de praktische consequenties voor het leven. Het is geen verrassing dat het christendom de toets van deze kritiek doorstaat. Wellicht was het iets spannender geweest als dieper was ingegaan op de spanningen tussen natuurwetenschappelijke gegevens en de lezing van de Schrift als onfeilbaar Woord van God. Hij concludeert dat 'some contours of a Christian worldview may be difficult to work out conceptually, but they are not illogical or irrational. Our faith is indeed a rational faith' (198). Zou de kritiek van Smith dan toch hout snijden?

In het derde deel behandelt Clarck drie filosofische alternatieven; deïsme, naturalisme en postmodernisme en twee alternatieve religies: islam en hindoeïsme. Het gaat allemaal wat snel, maar dat is eigen aan het genre van de inleiding.

Het geheel doet voor een Nederlandse lezer nogal Amerikaans aan, maar het boek biedt voor geïnteresseerde studenten veel informatie om verder over door te denken en reikt bouwstenen aan voor hun reflectie op het perspectief dat zij hebben op wetenschappelijk kennis. Nederlandse christenstudenten zouden zich doorgaans wel wat meer

kunnen verdiepen in de fundamentele vragen die in dit boek aan de orde komen.

Het boek schenkt ook aandacht aan de invloed van de spiritualiteit en de geloofspraktijk op het denken waarvan christenen zich vaak niet bewust zijn. Sommige liederen verraden eerder platoons dan christelijk denken. De bekende hymne 'This is my Father's world' geeft daarentegen uitdrukking aan het geloof waar het in een christelijke wereldbeschouwing ten diepste om gaat.

H. van den Belt

Willem J. Ouwenel, *Wijsheid voor denkers: Een inleiding tot de christelijke filosofie* [Academische reeks voor beginners, 1] (Soesterberg: Aspekt, 2016), 244 p., € 19,95 (ISBN 9789461537102).

Willem Ouwenel vat in dit boek beknopt samen hoe hij aankijkt tegen de grondvragen van kennis en wetenschap. Het boek is uit het Engels vertaald, maar het is lastig om de titels van dit boek en de andere boeken in de Engelse serie te achterhalen. Uit een korte zoektocht via Worldcat blijkt dat er inmiddels vijf titels in het Engels verschenen zijn: naast dit deel, een inleiding in het christelijke denken over de politiek (*Power in service*), in de theologie (*What then is theology?*) in de psychologie (*Searching the soul*) en in de geschiedwetenschap (*Probing the Past*). De serie geeft ongetwijfeld een indruk van de brede belangstelling en omvangrijke kennis van de auteur. Het is misschien wel jammer dat de boeken van deze Nederlandse christen-wetenschapper wat weggestopt lijken te zijn bij een marginale Canadese uitgever. Er is in de Engelstalige wereld toch best belangstelling voor dit genre.

Inhoudelijk sluit Ouwenel geheel aan bij Herman Dooyeweerd, die hij ziet als de grootse christenfilosoof aller tijden. Daar-

door is het boek eerder een inleiding in de reformatorische wijsbegeerte dan een algemene inleiding in de filosofie, maar Ouweeneel zal zeggen dat 'algemene inleidingen' helemaal niet bestaan omdat er geen sprake van neutraliteit kan zijn. Daar hebben hij en de traditie die hij vertegenwoordigt wel een punt. Het is in ieder geval belangrijk om je als christen bewust te zijn van de diepste uitgangspunten van je eigen denken en van dat van anderen.

De filosofie houdt zich bezig met de meest wezenlijke vragen van de epistemologie en de ontologie. Ouweeneel onderscheidt de filosofie van de wereldbeschouwing – waarvan de levensbeschouwing een deel is. Die wereldbeschouwing als verzameling van geloofsovertuigingen (*beliefs*) is vervolgens weer gebaseerd op geloof (*faith*) dat bovenrationeel is, niet tegen de rede, maar wel boven de rede. Niet alleen het denken van christenen maar ook van agnosten en atheïsten, is uiteindelijk gebaseerd op een laatste grond en heeft dus ten diepste een religieus karakter.

Dit voorbeeld illustreert dat Ouweeneel graag denkt in onderscheidingen en dat is dan natuurlijk ook de kracht van de school die hij representeert. Onderscheidde Dooyeweerd nog vijftien modale aspecten (wetkringen) in de kosmische werkelijkheid, Ouweeneel voegt er – sinds zijn publicaties over de antropologie en psychologie uit de jaren tachtig – nog een aan toe, door de psychische modaliteit te splitsen in perceptie en sensitiviteit. Voor de fijnproevers: beide staan tussen de biotische en de analytische modaliteit in. Verder vat hij de hoogste negen modaliteiten (de analytische, historische, linguale, sociale, economische, esthetische, juridische, ethische en pistische modaliteiten) samen onder de noemer van het spirituele aspect als verzamelbegrip. In deze inleiding gaat hij overigens niet op deze details in.

Een lezer die niet bekend is met de in

deze traditie gangbare onderscheidingen zal het bij het lezen van deze inleiding al snel duizelen. De genoemde onderscheidingen zijn als denkkader best behulpzaam om enige orde in onze kennis van de kosmos te scheppen, maar het blijft wat lastig dat de dooyeweerdiaanse filosofie in de ouweneeliaanse variant zo vanzelfsprekend gepresenteerd wordt als een allesomvattend systeem. Daardoor ontbreekt de nuance, bijvoorbeeld als Ouweeneel de scholastiek – toch ook een eerbiedwaardige traditie van christelijke filosofie – afserveert als rationalistisch en vanwege de heidense oorsprong op een lijn plaatst met het denken van de Verlichting. Bovendien krijgt het boek door de vele onderscheidingen, of liever, door de voortdurende toepassing van dezelfde onderscheidingen iets van een vermoeiende opsomming.

Niettemin heeft Ouweeneel voor wie een beetje door de vorm en de ongenueanceerde stijl heen kan kijken best veel moois te bieden. Zo waarschuwt hij terecht tegen het reductionisme waar de verschillende wetenschappen vaak aan lijden. Hoofdstuk 8 'Wetenschap en wereldbeschouwingen' eindigt met de conclusie dat die laatste uiteindelijk gebaseerd zijn op liefde en geloof of het ontbreken ervan (175). In het slothoofdstuk geeft hij een helder overzicht van verschillende waarheidsopvattingen en kiest hij voor een kritisch realisme. De wetenschap kopieert de werkelijkheid niet, schept die ook niet, maar ontsluit de orde in de door God geschapen kosmos.

H. van den Belt

Boekaankondigingen

Irene Dingel, *Geschichte der Reformation* [Theologische Bibliothek 5] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 306 p., € 30,00 (ISBN 9783788732035).

Dit boek betreft een verkorte en verbeterde uitgave van het in 2016 gepubliceerde boek *Reformation: Zentren – Akteure – Ereignisse* (besproken in *Theologia Reformata* 60 (2017), 447-449). In deze uitgave zijn de voetnoten tot een minimum beperkt en ontbreken de registers. De hoofdstukken 'Die Ausbreitung der Reformation – Wege und Medien' en 'Reformation und Bildung' zijn weggelaten. *Reformation* eindigde met een hoofdstuk over de Europese dimensie van de Reformatie. Dingel heeft dit slothoofdstuk vervangen door 'Reformatiorische Transformationen' – een hoofdstuk waarin zij op bondige wijze laat zien wat er gebeurd is op alle terreinen van het leven toen niet langer aan de paus het hoogste gezag werd toegerekend, maar de Bijbel 'zur Orientierung gebenden Autorität schlechthin' werd (280). Het canonieke recht verliest zijn gezaghebbende plaats en de individuele gelovige is niet langer aangewezen op derden voor de bemiddeling van het heil. 'Bildung' is een aangelegen punt, om voor iedereen de toegang tot de Bijbel mogelijk te maken.

W.H.Th. Moehn

Eginhard Meijering, *Die Jesus heeft inderdaad niet bestaan: Albert Schweitzers visie op Jezus van Nazareth* (Pumbo, Zwaag 2017), 119 p., € 15,90 (ISBN 9789463451307).

Meijering biedt in deze uitgave een vertaling van hoofdstuk XXI alsook de 'Schlussbetrachtung' van Albert Schweitzers klassieker *Geschichte der Leben- Jesu- Forschung* (tweede druk 1913). Uiteraard doet hij dat vanuit de overtuiging dat Schweitzers stem het nog altijd waard is gehoord te worden in de voortgaande theologisch discussie over de vraag 'Wie is Jezus Christus?' In een postscriptum geeft Meijering het actuele belang nader aan. Schweitzer wilde Jezus aan zijn eigen tijd teruggeven om juist vanuit de vervreemding die daardoor ontstaat (Jezus als apocalyptische profeet met achterhaalde metafysische voorstellingen) voor de mens na de Verlichting tot het wezenlijke en blijvende van zijn boodschap door te dringen. Hiermee brak hij vele dierbare liberale heilige huisjes af, zonder overigens daarmee zijn eigen vrijzinnige kijk op de evangeliën op te geven. Het is duidelijk dat gereformeerde christologie fundamenteel verschilt van de opvattingen van Schweitzer over persoon en werk van Jezus. Niettemin is het goed dat deze invloedrijke tekst door de deskundige bemiddeling van Meijering in ons taalgebied toegankelijk is geworden.

J. Hoek

C.H. Spurgeon, *Totdat Hij komt: Overdenkingen bij het heilig avondmaal* (Heerenveen: Groen, 2017), 383 p., € 14,95 (ISBN 9789061351054).

Deze mooie uitgave bevat 26 avondmaaltoespraken van de 'prins der predikers'. Spurgeon hield de toespraken niet alleen in zijn baptistengemeente in Londen maar ook tijdens zijn vakantieverblijven in Menton aan de Franse Riviera. Spurgeon blinkt altijd uit door zijn beeldende taalgebruik. In een overdenking over Hooglied 2 getiteld 'Onder de appelboom' zegt hij: 'Iedere onnozele kan appels eten die rijp aan de boom hangen. Kom en neem Christus dan aan!' (47). De toespraken zijn altijd christocentrisch: 'Waarom zouden wij op afstand blijven staan als Christus naar ons glimlacht? Nee, Zijn glimlach trekt ons naar Hem toe' (78). De geannoteerde inleiding en de vertaling zijn verzorgd door Kees de Wildt uit Dordrecht. Hij geeft ook aan waar de toespraken oorspronkelijk in het Engels gepubliceerd zijn en licht hier en daar iets toe door middel van een eindnoot.

H. van den Belt